

УДК 57.043

ТЕОРЕТИЧНЕ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ЛЬОДОУТВОРЕННЯ В РОЗЧИНАХ КРІОПРОТЕКТОРІВ МЕТОДОМ ТЕНЗОДИЛАТОМЕТРІЇ

Г.Л. Кирилюк, В.І. Рєзніков, Т.М. Гуріна

Інститут проблем кріобіології та кріомедицини НАН України, вул. Переяславська, 23, м. Харків, 61015

Надійшла до редакції 14 вересня 2006 р.

Встановлені формули, які дозволяють визначити, як змінюється об'ємна частка льоду і концентрація кріопротектора в рідкій міжкристалічній фазі при заморожуванні кріозахисного розчину в залежності від вихідної концентрації цього розчину та режиму охолодження. За допомогою тензодилатометричного метода визначені залежності відносного об'єму розчинів диметилсульфоксид – хлорид натрію – вода ($n_{c0}=0,1; R=14$) та диметилсульфоксид – хлорид натрію – вода ($n_{c0}=0,2; R=30$) від температури при заморожуванні зі швидкістю $1^{\circ}\text{C}/\text{хв}$ та $5^{\circ}\text{C}/\text{хв}$ і відтаванні зі швидкістю $1^{\circ}\text{C}/\text{хв}$. Встановлені залежності об'ємної частки льоду та концентрації кріопротектора в рідкій фазі цих розчинів від температури. Отримані результати свідчать про те, що зі збільшенням швидкості охолодження розчину кріопротектора кількість льоду, що утворюється в ньому при заморожуванні, при одній і тій самій температурі зменшується, що, очевидно, викликано збільшенням відхилення від термодинамічної рівноваги між кристалами льоду та оточуючим їх водним розчином зі збільшенням швидкості охолодження. Розроблений теоретико-експериментальний підхід дозволяє на підставі тензодилатометричних вимірювань визначити залежність концентрації кріопротектора в заморожуваному кріозахисному розчині від температури.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кріопротекторний розчин, льодоутворення, тензодилатометрія, зміна об'єму, диметилсульфоксид.

Основна маса кріопошкоджень біологічних об'єктів при низькотемпературному консервуванні пов'язана з утворенням льоду в клітинних суспензіях, що заморожуються. Внаслідок того, що густина льоду менше густини води приблизно на вісім відсотків, кристалізація клітинної суспензії приводить до виникнення значної механічної напруги у зразку, що заморожується, яка, в свою чергу, приводить до пошкодження клітин при розтріскуванні і за рахунок розриву біологічних мембран виникаючою механічною напругою.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Розглянемо процес заморожування трьохкомпонентного розчину, який крім води містить також кріопротектор та електроліт, наприклад, хлорид натрію. Вихідний (до заморожування) склад такого розчину визначається масовою концентрацією кріопротектора в ньому

$$n_{c0} = \frac{M_{c0}}{M_{c0} + M_{e0} + M_{w0}} \quad (1)$$

де M_{c0} , M_{e0} , M_{w0} – відповідно маса кріопротектора, електроліту і води у вихідному розчині, а також параметром $R = M_{c0}/M_{e0}$, тобто відношенням маси кріопротектора до маси електроліту. В процесі заморожування в міру перетворення частини води в лід склад рідкої фази, що контактує з кристалами льоду, змінюється. Проте, оскільки кристали льоду, які утворюються при заморожуванні нашого водного розчину, не захоплюють ні молекули кріопротектора, ні молекули електроліту, поточні значення маси кріопротектора M_c та електроліту M_e в рідкій міжкристалічній фазі залишаються незмінними і рівними їх первісним значенням:

$$M_c = M_{c0}, M_e = M_{e0} \quad (2)$$

Умова (2) порушується тільки тоді, коли окрім льоду в розчині, що заморожується, утворюються кристали твердої фази, яка крім молекул води містить молекули розчиненої у воді речовини, наприклад, кристалогідрат $\text{NaCl} \times 2\text{H}_2\text{O}$. Експерименти показують, що при відносно високій вихідній концентрації кріопротектора в розчині "кріопротектор – електроліт – вода" внаслідок кінетичних ефектів кристалогідрати електроліту не утворюються у водному розчині, що кристалізується, аж до повного затвердіння заморожуваного зразка [1]. В цьому випадку умова (2) не порушується впродовж всієї

процедури заморожування. При цьому в силу (2) параметр R для рідкої фази розчину в процесі заморожування залишається незмінним.

Позначимо через V поточне значення об'єму зразка, що заморожується. Очевидно,

$$V = V_i + V_l \quad (3)$$

де V_l і V_i – відповідно поточні значення об'єму рідкої фази в заморожуваному зразку і об'єму, зайнятого льодом. Закон збереження повної маси розчину, що кристалізується, виражається рівностями

$$M_l + M_i = M_0 = \rho_{l0} V_0 = \rho_l V_l + \rho_i V_i \quad (4)$$

де M_l і M_i – відповідно поточні значення маси рідкої фази та маси льоду в заморожуваному зразку, ρ_l – густина рідкої фази, ρ_l – густина льоду, M_0 – вихідна маса розчину, ρ_{l0} і V_0 – густина та об'єм заморожуваного розчину при температурі T_0 .

Комбінуючи (3) і (4), знаходимо для об'ємної частки льоду в заморожуваному розчині

$$\frac{V_l}{V_0} = \frac{\rho(T_0) - \rho(T)}{\rho_l - \rho(T)} - \frac{\rho(T)}{\rho_l - \rho(T)} \frac{\Delta V}{V_0} \quad (5)$$

Масова концентрація кріопротектора в рідкій фазі, що контактує з кристалами льоду, за визначенням є

$$n_c = \frac{M_c}{M_c + M_e + M_w} = \frac{M_{c0}}{M_{c0} + M_{e0} + M_w} \quad (6)$$

або, з урахуванням попередніх співвідношень,

$$n_c = \frac{M_{c0}}{M_{c0} + M_{e0} + M_{w0} - M_l} = \frac{n_{c0}}{1 - \frac{\rho_l V_l}{\rho_{l0} V_0}} \quad (7)$$

де ρ_{l0} і V_0 – вихідна густина і початковий об'єм розчину, що кристалізується, в точці початку його кристалізації.

Формули (5) і (7) дозволяють визначити, як змінюється об'ємна частка льоду і концентрація кріопротектора в рідкій міжкристалічній фазі при заморожуванні кріозахисного розчину в залежності від вихідної концентрації цього розчину та режиму охолодження шляхом дилатометричних вимірювань, тобто за експериментально вимірною залежності відносного об'єму зразка V/V_0 від температури [2]. При цьому припускається, що залежність густини льоду ρ_l і густини рідкої міжкристалічній фази ρ_i від температури відомі. Перша з цих залежностей добре відома і представлена, наприклад, в довіднику [3]. Вона може бути апроксимована лінійною залежністю $\rho_l = 0,918 - 0,001T$.

Покажемо, що залежність величини ρ_i , що фігурує в (5) і (7), від температури легко визначити за допомогою дилатометричних вимірювань наступним чином. По-перше, при фіксованій позитивній температурі T_0 необхідно виміряти густину досліджуваного розчину, наприклад, шляхом зважування заданого об'єму цього розчину. По-друге, повільно охолоджуючи указаний розчин до температури, при якій збільшення його об'єму за рахунок утворення кристалів льоду в ньому стає зниклим, по відповідній дилатограмі необхідно визначити температуру початку кристалізації в охолоджуваному зразку і температуру його плавлення T_m , а також величину відносного зменшення об'єму зразка в порівнянні з його об'ємом V_0 при вихідній температурі. Далі за формулою

$$\rho_i(T_m) = \rho_l(T_0) \frac{1}{1 + \frac{V(T_m) - V_0}{V_0}} \quad (8)$$

фізичний сенс якої є очевидним, визначасмо густину рідкої фази при температурі плавлення указанного розчину. На рис. 1 наведена початкова ділянка типової дилатограми заморожуваного потрійного водного розчину. Початку кристалізації у зразку відповідає точка А, температурі плавлення відповідає точка T_m на осі абсцис, початковій (до початку охолодження зразку) температурі відповідає точка T_0 .

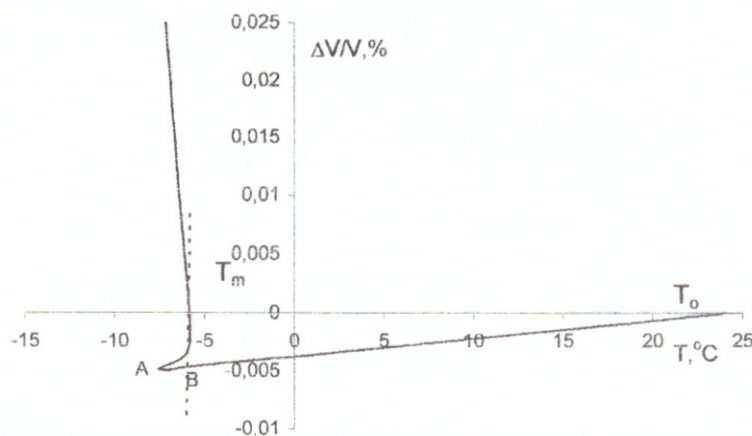

Рис. 1. Початкова ділянка типової дилатограми заморожуваного водного розчину.

В точці А в результаті утворення в охолоджуваному розчині кристалів льоду, густина якого менше густини водного розчину, з якого він утворюється, об'єм зразка починає різко збільшуватись. Точка В і відповідні їй температура T_m на указаній дилатограмі з великою точністю відповідає термодинамічно рівноважному стану між кристалами льоду і оточуючим їх рідким розчином. Вимірюючи відносну зміну об'єму заморожуваного розчину в області температур $T_0 - T_m$, легко визначити густину розчину при температурі T_m . За вказаним алгоритмом встановлено, що залежність щільності розчину диметилсульфоксид – хлорид натрію – вода ($n_{c0}=0,1; R=14$) від температури вздовж діаграми плавлення є $\rho(T_m)=1,003-0,00387T_m$, а для розчину диметилсульфоксид – хлорид натрію – вода ($n_{c0}=0,2; R=30$) - $\rho(T_m)=1,0215-0,00167T_m$.

РЕЗУЛЬТАТИ Й ОБГОВОРЕННЯ

На рис.2-5 подані визначені тензодилатометричним методом [2] залежності відносного об'єму розчину диметилсульфоксид – хлорид натрію – вода ($n_{c0}=0,1; R=14$) і розчину диметилсульфоксид – хлорид натрію – вода ($n_{c0}=0,2; R=30$) від температури при заморожуванні (криві 1) зі швидкістю охолодження $1^{\circ}\text{C}/\text{хв}$ та $5^{\circ}\text{C}/\text{хв}$ і наступному відтаванні (криві 2) зразка $1^{\circ}\text{C}/\text{хв}$. Як видно, кристалізація у зразку в даному випадку приводить до збільшення об'єму замороженого розчину через перетворення води в лід.

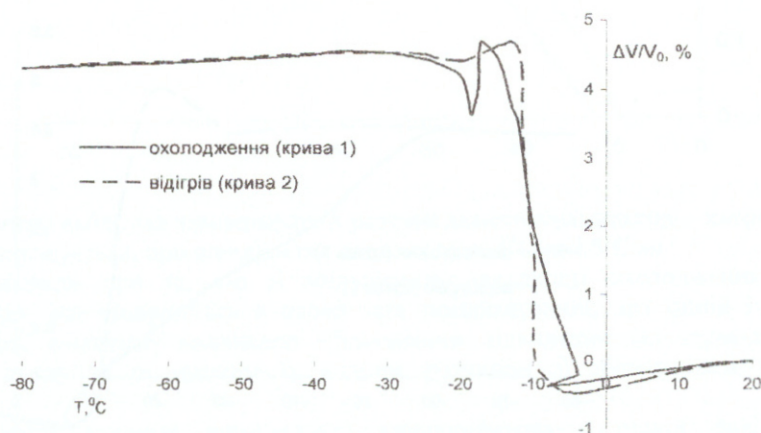

Рис. 2. Залежність відносного об'єму розчину диметилсульфоксид – хлорид натрію - вода ($n_{c0}=0,1; R=14$) від температури при заморожуванні зі швидкістю $1^{\circ}\text{C}/\text{хв}$ та відтаванні зі швидкістю $1^{\circ}\text{C}/\text{хв}$.

Рис. 5. Залежність відносного об'єму розчину диметилсульфоксиду - хлорид натрію - вода ($n_0=0,2; R=30$) від температури при заморозкуванні зі швидкістю $5^{\circ}\text{C}/\text{хв}$ і відтаванні зі швидкістю $1^{\circ}\text{C}/\text{хв}$.

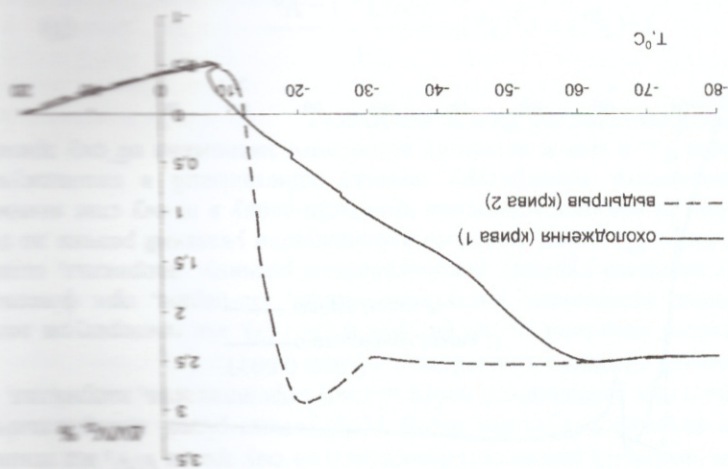

Рис. 4. Залежність відносного об'єму розчину диметилсульфоксиду - хлорид натрію - вода ($n_0=0,2; R=30$) від температури при заморозкуванні зі швидкістю $1^{\circ}\text{C}/\text{хв}$ і відтаванні зі швидкістю $1^{\circ}\text{C}/\text{хв}$.

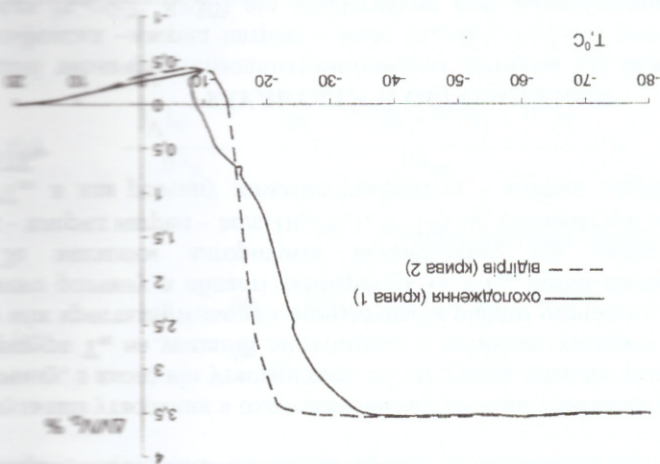
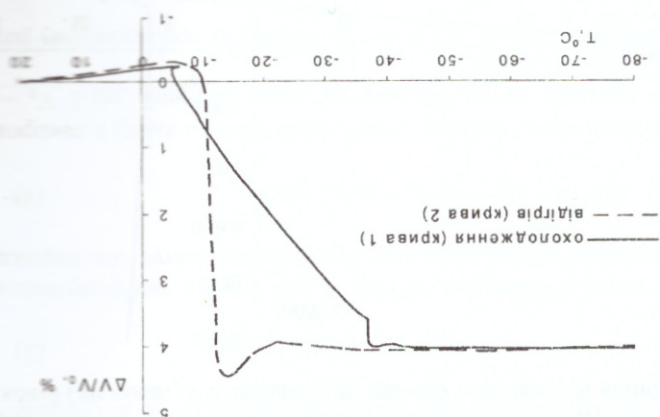

Рис. 3. Залежність відносного об'єму розчину диметилсульфоксиду - хлорид натрію - вода ($n_0=0,1; R=14$) від температури при заморозкуванні зі швидкістю $5^{\circ}\text{C}/\text{хв}$ і відтаванні зі швидкістю $1^{\circ}\text{C}/\text{хв}$.

Теоретичне та експериментальне дослідження процесу льодоутворення...

На рис. 6, 7 подані розраховані за формулою (5) залежності об'ємної частки льоду в розчинах диметилсульфоксид – хлорид натрію - вода, що заморожуються, в залежності від температури.

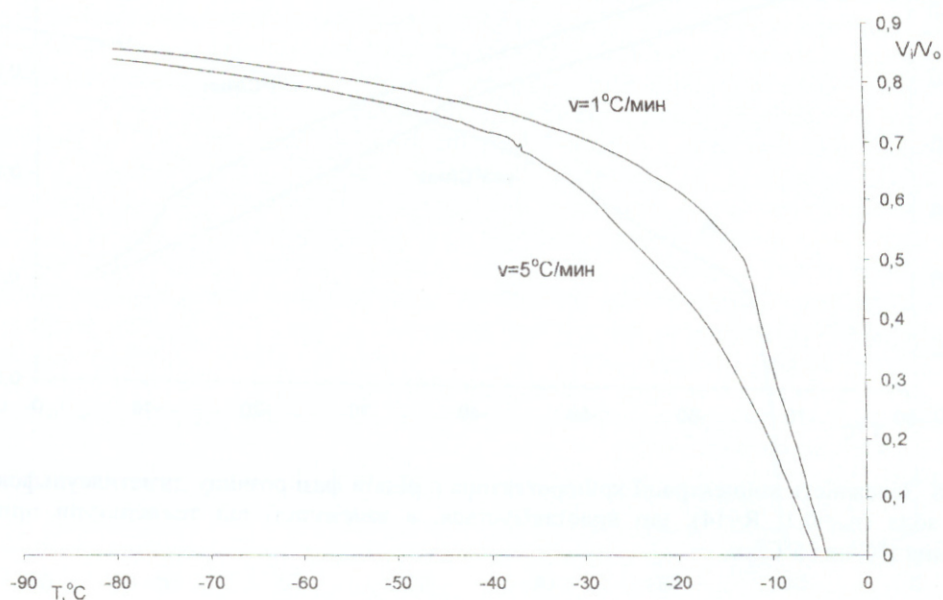

Рис. 6. Залежність об'ємної частки льоду від температури в розчині диметилсульфоксид – хлорид натрію – вода ($n_{c0}=0,1$; $R=14$), що заморожується, при швидкостях охолодження $1^\circ\text{C}/\text{хв}$ і $5^\circ\text{C}/\text{хв}$

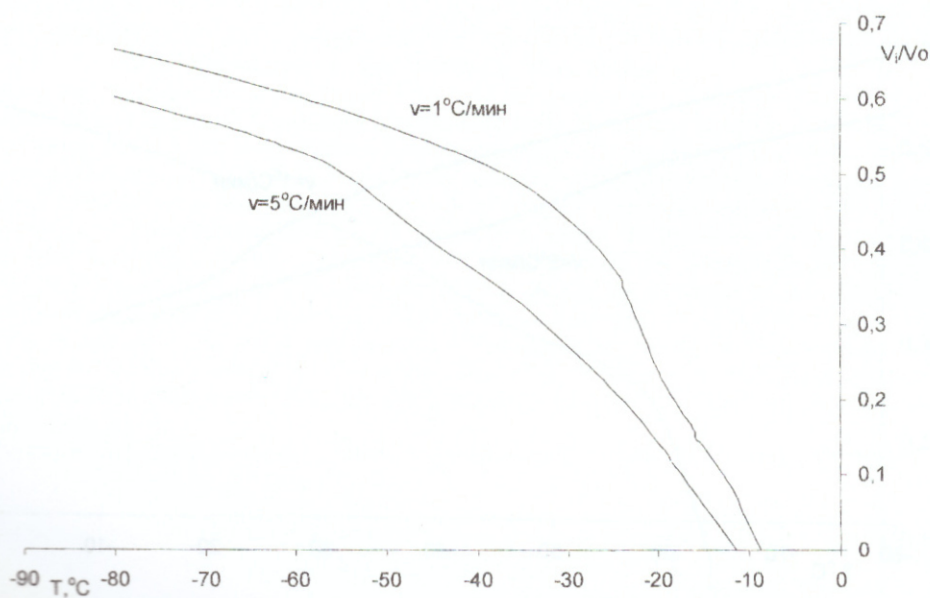

Рис. 7 Залежність об'ємної частки льоду від температури в розчині диметилсульфоксид – хлорид натрію – вода ($n_{c0}=0,2$; $R=30$), що заморожується, при швидкостях охолодження $1^\circ\text{C}/\text{хв}$ і $5^\circ\text{C}/\text{хв}$

Отримані результати свідчать про те, що зі збільшенням швидкості охолодження розчину криопротектора кількість льоду, що утворюється в ньому при заморожуванні, при одній і тій самій температурі зменшується, що, очевидно, викликано збільшенням відхилення від термодинамічної рівноваги між кристалом льоду та оточуючим їх водним розчином зі збільшенням швидкості охолодження.

На рис. 8 і 9 подані залежності концентрації криопротектора в рідкій фазі розчину диметилсульфоксид – хлорид натрію – вода, що кристалізується, в залежності від температури при швидкостях охолодження $1^\circ\text{C}/\text{хв}$ та $5^\circ\text{C}/\text{хв}$.

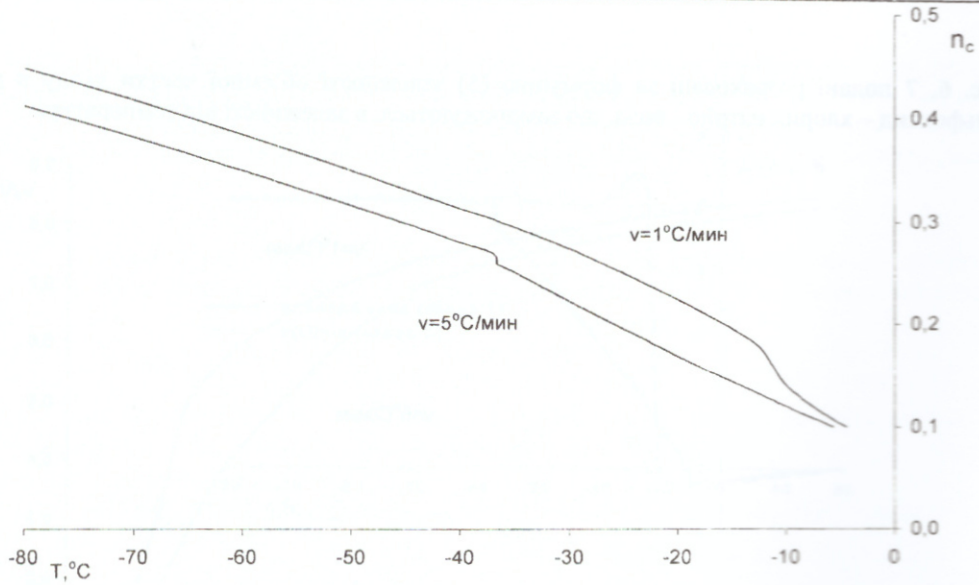

Рис. 8. Залежність концентрації кріопротектора в рідкій фазі розчину диметилсульфоксид -- хлорид натрію - вода ($n_{c0}=0,1$; $R=14$), що кристалізується, в залежності від температури при швидкостях охолодження $1^\circ\text{C}/\text{хв}$ і $5^\circ\text{C}/\text{хв}$.

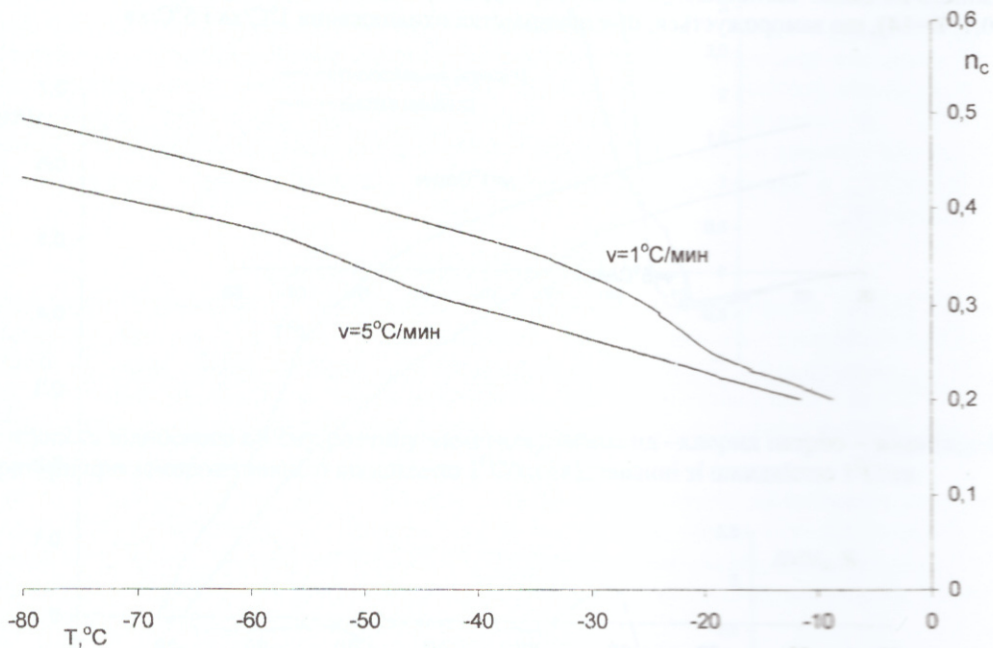

Рис. 9. Залежність концентрації кріопротектора в рідкій фазі розчину диметилсульфоксид -- хлорид натрію - вода ($n_{c0}=0,2$; $R=30$), що кристалізується, в залежності від температури при швидкостях охолодження $1^\circ\text{C}/\text{хв}$ і $5^\circ\text{C}/\text{хв}$.

Як видно з представлених даних, зміна відносного об'єму суспензії при заморожуванні залежить від концентрації кріопротектора в позаклітинному середовищі та швидкості охолодження. Як збільшення концентрації кріопротектора, так і збільшення швидкості охолодження приводять до зменшення кількості льоду в розчині кріопротектора при його кристалізації, тобто забезпечує більш сприятливі з точки зору запобігання механічній руйнації клітин умови заморожування.

Очевидно, часткове склування розчину, розташованого між кристалами льоду і оточуючого клітини, сприяє їх виживанню. Проте, на стадії наступного відігрівання клітини можуть пошкоджуватись в результаті докристалізації розчину, що засклався, і відповідного їй збільшення об'єму при відтаванні (рис. 10, 11, злам А).

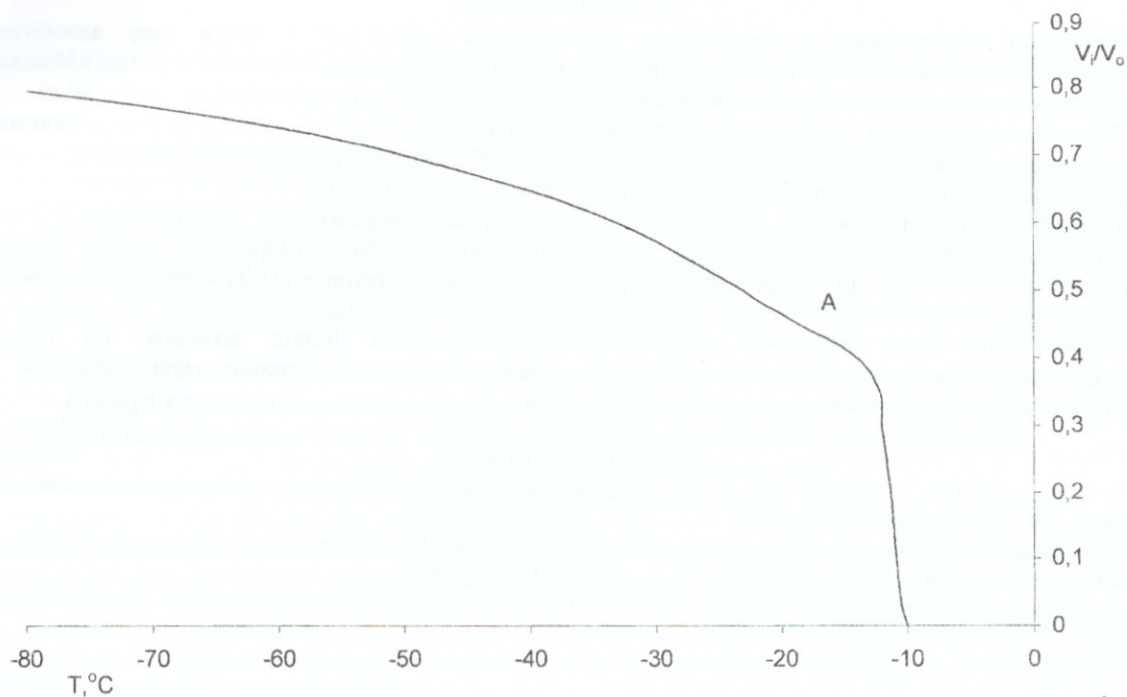

Рис. 10. Залежність об'ємної частки льоду від температури при відтаванні зі швидкістю $1^\circ\text{C}/\text{хв}$ розчину диметилсульфоксид-хлорид натрію - вода ($n_{c0}=0,1$; $R=14$)

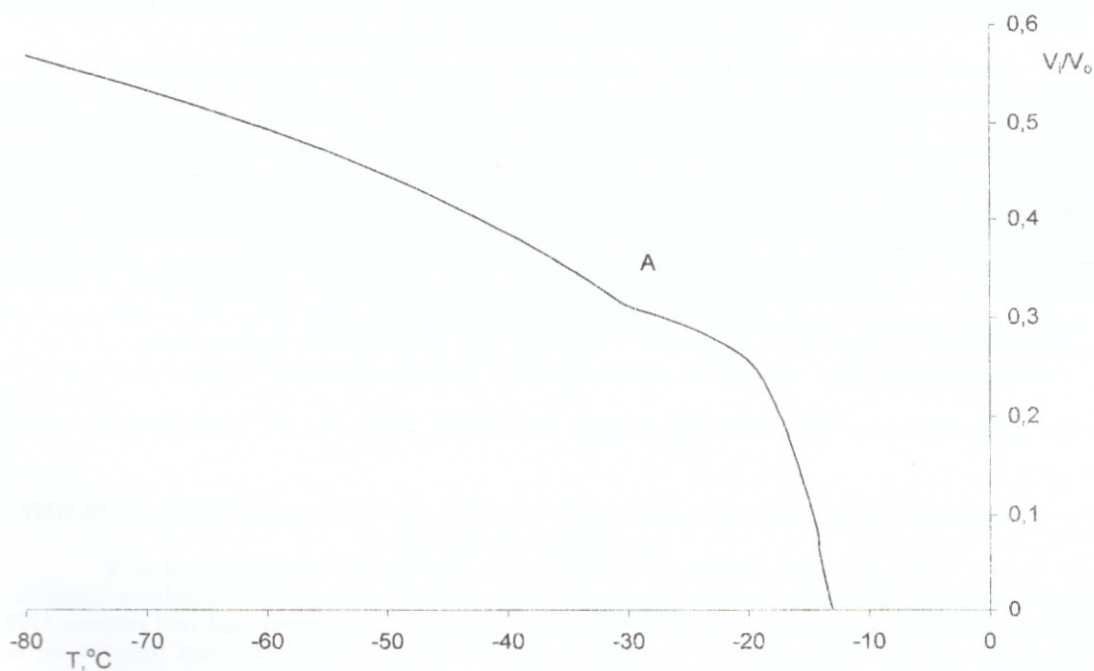

Рис. 11. Залежність об'ємної частки льоду від температури при відтаванні зі швидкістю $1^\circ\text{C}/\text{хв}$ розчину диметилсульфоксид-хлорид натрію - вода ($n_{c0}=0,2$; $R=30$)

Як видно, докристалізація льоду при відігріванні виникає при більшій швидкості охолодження розчину криопротектора на етапі заморожування.

ВИСНОВКИ

Найбільш сприятливим з досліджених криозахисних середовищ з точки зору запобігання механічного пошкодження клітин є 20%-ний розчин диметилсульфоксиду, оскільки він зазнає найменшої зміни об'єму в процесі кристалізації і в найбільшому ступені сприяє склуванню евтектичної суміші.

Процеси кристалізації та плавлення розчинів кріопротекторів є термодинамічно не рівноважними, в результаті чого об'ємна частка льоду в них зменшується зі збільшенням швидкості охолодження на етапі заморожування, а в процесі відтавання може здійснюватись докристалізація.

Стабілізація значення об'єму розчину кріопротектора, що заморожується, на фіксованому рівні в області низьких температур не відповідає припиненню процесу льодоутворення в ньому, оскільки збільшення об'єму зразка, що заморожується, в результаті льодоутворення в ньому може компенсуватись за рахунок підвищення густини розчину, що контактує з кристалами льоду.

Розроблений нами змішаний теоретико-експериментальний підхід дозволяє на підставі тензодилатометричних вимірювань визначити залежність концентрації кріопротектора в заморожуваному криозахисному розчині від температури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гордиенко Е.А., Пушкарь Н.С. Физические основы низкотемпературного консервирования клеточных суспензий. – К.: Наук. думка, 1994. – 140 с.
2. Пушкарь Н.С., Осецкий А.И., Аненко В.И., Макаренко Б.И. Тензодилатометрия охлаждаемых растворов кріопротекторов и тканей. // Док. АН УССР, Сер. Б. – 1990. - №3. – с. 74-78.
3. Справочник по физико-техническим основам криогеники /под ред. Малкова М.П.-М.: Энергоатомиздат. 1985.-432с.